

‘Van luisterlied tot danslied. De hoofse lyriek in het Middelnederlands tot omstreeks 1300’

Frank Willaert

bron

Frank Willaert, ‘Van luisterlied tot danslied. De hoofse lyriek in het Middelnederlands tot omstreeks 1300.’ In: Frits van Oostrom et al., *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1995, p. 65-81, 183-193.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/will001vanl01_01/colofon.htm

© 2003 dbnl / Frank Willaert

Van luisterlied tot danslied

De hoofse lyriek in het Middelnederlands tot omstreeks 1300*

Frank Willaert

Mag men de neerlandicus die zich op de epische, moraliserende of geestelijke letterkunde toelegt, vanwege het grote aantal bronnen het uithoudingsvermogen van een lange-afstandslouper toewensen, dan heeft het onderzoek van de Middelnederlandse lyriek toch meer iets van het hinkstapspringen: flink afstoten bij Veldeke, neerkomen bij Hadewijch, in één stap tot bij Jan I van Brabant, en dan, met een reuzensprong, naar het Gruuthusehandschrift. Ook al is hier, om de beeldspraak te doen kloppen, een en ander onvermeld gelaten, toch kan het niet geloofwaardig worden dat de bronnen van de Middelnederlandse lyriek vóór 1400 uitermate schaars zijn. Wie grote lijnen poogt te ontdekken, maakt een sprong in het ijle; een onzachte landing behoort zeker tot de mogelijkheden.

Hendrik van Veldeke

Maar ook al heeft de historicus van onze vroege lyriek slechts zelden vaste grond onder de voet, weinigen zullen ontkennen dat zijn oefening dient te beginnen bij Veldeke, onze oudste bij naam gekende auteur, en tevens onze eerste minnedichter. Natuurlijk is Veldekes lyriek uitsluitend in Middelhoogduitse handschriften bewaard, maar zijn Maaslandse tongval schemert duidelijk door het Hoogduits heen. Nu heeft Thomas Klein aannemelijk gemaakt dat Veldeke in zijn *Sente Servas* en vooral in zijn *Eneas* zoveel mogelijk die rijmwoorden vermeden heeft die in zijn eigen dialect óf in het Middelduits onzuivere rijmen zouden hebben opgeleverd. Deze techniek van het 'neutrale rijm' wijst er volgens Klein op dat Veldeke met zijn beide epische werken van meet af aan een ruimer publiek op het oog heeft gehad dan enkel de kringen rond zijn Maaslandse dan wel Thuringse opdrachtgevers.¹ In zijn liederen heeft Veldeke zich deze beperkingen echter niet opgelegd. Vandaar dat Bumke bijvoorbeeld in zijn recente literatuurgeschiedenis de conclusie formuleert dat Veldeke zijn liederen waarschijnlijk 'speziell für ein maasländisches Publikum' gedicht zal hebben.²

Nu mag er wellicht vanuit een strikt taalkundig oogpunt voor deze zienswijze veel te zeggen zijn, vanuit een literairhistorisch perspectief wordt de minnedichter Veldeke dan toch een zeer geïsoleerde verschijning in de geschiedenis van de hoofse lyriek. Dat is verwonderlijk,

want de opkomst van het hoofse minnelied, in Noord-Frankrijk vanaf ongeveer 1170, in Duitsland wellicht een tiental jaren later, lijkt juist wel een zaak te zijn geweest van auteurs die elkaar, of elkaars oeuvre, vrij goed kenden. De meeste vroege trouvères hebben deel uitgemaakt van een waar netwerk, waarin vooral het hof van Marie de Champagne, en verder ook de grotere en kleinere hoven in Vlaanderen, Artesië en Henegouwen belangrijke knooppunten hebben gevormd.³ En de eerste *Minnesänger* die in de nieuwe hoofse stijl hebben gedicht, zijn niet alleen allen uit de Rijnstreek, en dus uit de onmiddellijke nabijheid met de *Romania*, afkomstig, maar bovendien kunnen de meesten onder hen met het hof van keizer Frederik Barbarossa of van diens zoon Hendrik VI (1165-1197) in verband, worden gebracht.⁴ Hendrik VI is trouwens zelf - vermoedelijk nog vóór 1190 - als minnezanger opgetreden. De ‘speciaal voor een Maaslands publiek dichtende’ Veldeke lijkt dus helemaal buiten zulk een kring te staan.

Maar is dat wel zo? We mogen niet vergeten dat Gottfried von Strassburg zich al omstreeks 1210 op lovende wijze over Veldeke, niet alleen als episch dichter, maar ook als minnezanger, heeft uitgelaten.⁵ Dat kan alleen maar betekenen dat zijn lyriek al vroeg in de dertiende eeuw buiten het Maasland bekend moet zijn geweest. Maar reeds toen Veldeke zijn lyriek vervaardigde, schijnt zijn geestelijke horizon verder te hebben gereikt dan de eigen *Heimat*. Schrijft hij niet in zijn eerste lied:

Diu schoenest und diu beste vrowe
Zwischen dem Roten und der Sowe
Gap mir blîdeschaft hie bevorn.
(Lied I, 2, vs. 1-3)⁶

Over het tweede vers is al veel inkt gevloeid, maar er kan mijns inziens geen twijfel over bestaan dat hier respectievelijk de Rhône en de Save zijn bedoeld.⁷ De Rhône vormde de westelijke grens van het koninkrijk Bourgondië, en dus van het keizerrijk; de Save ontsprong in het uiterste zuidoosten van het rijk, in de mark Krain, dat nu het grootste deel van het huidige Slovenië omvat, en liep dan door het koninkrijk Hongarije om zich bij Belgrado in de Donau te storten. Veldeke lijkt hier dus het hele Duitse Rijk op het oog te hebben gehad. Verder is het opvallend, dat hij twee rivieren noemt, die allebei ver zuidelijk van zijn geboortestreek lopen. Zeker het vermelden van de Save lijkt voor een Maaslands publiek niet echt voor de hand te liggen. Zou zo'n vers voor toehoorders die zich vaak in zuidelijker regionen ophielden en vooral, over een weidser politiek gezichtsveld beschikten, niet veel vanzelfsprekender geklonken hebben? En wat zou er dan op tegen zijn om de

entourage van Frederik Barbarossa zelf, of van Hendrik VI, tot dit geïntendeerde publiek te rekenen?

In wat volgt zou ik willen betogen dat er inderdaad veel voor te zeggen is om Veldeke als minnedichter te situeren in de omgeving van de overige Rijnlandse *Minnesänger* van de eerste generatie, en bijgevolg in de *mouvance* van het keizerlijke hof. Deze thesis, die in de jaren dertig al even door Hans Naumann geopperd werd, is mijns inziens minder verrassend dan ze sommigen op het eerste gezicht zal lijken.⁸ Als er één rode draad door alle werken van Veldeke heen loopt, dan is dat wel de oriëntatie op de keizer. We weten immers dat de teneur van Veldekes *Servaaslegende*, geschreven in volle investituurstrijd, in de lijn ligt van de door de keizer gevoerde politiek.⁹ Frederik Barbarossa is trouwens in april 1174 in Maastricht geweest en heeft er zeer vermoedelijk in de proosdij van de Servaasabdij gelogeerd.¹⁰ Nu heeft Willy Sanders tijdens het Gentse Veldeke-symposium van 1970 aannemelijk gemaakt, dat Veldeke in dat jaar zeker het eerste deel van zijn *Servaaslegende* had voltooid.¹¹ Zouden de kanunniken van Sint-Servaas de kans hebben laten liggen om hun keizerlijke gast in kennis te stellen van een tekst die zo goed zijn én hun belangen diende? Dat lijkt toch weinig waarschijnlijk.

Het jaar 1174 staat in het Veldeke-onderzoek ook bekend als de vermoedelijke datum van de beruchte bruiloft in Kleef, waarop Veldekes voor drie-vierden voltooidde bewerking van de Anglo-Normandische *Roman d'Eneas* door Heinrich Raspe werd ontvreemd.¹² Dat Veldeke in het laatste deel van zijn werk, dat negen jaar na de diefstal in Thuringen tot stand is gekomen, de politieke aspiraties van de Staufen heeft gesteund, staat vast. Het lijkt echter waarschijnlijk dat alleen al zijn keuze voor de *matière de Rome*, en dan nog voor de geschiedenis van de grondlegger van het Romeinse Rijk, in een pro-Staufische context moet worden gezien.¹³

Maar ook in Veldekes lyriek wordt aan het keizerschap gerefereerd:

Si ist sô guot und ist sô *schône*,
 Die ich nu *lange* hân gelobet.
 Solt ich ze Rôme tragen die *krône*,
 Ich saste ez *ûf ir houbet*.
 Maniger spraeche: sehent, er tobet!
 Got gebe, daz sî mir *lône*!
 Wan ich taete, ich weiz wol wie...
 Lebt si noch, als ich si lie:
 Sô ist si dort, und ich bin hie.
 (Lied XVI, 1, vs. 1-9)

Laten we ons nu voorstellen dat Veldeke dit lied in de onmiddellijke omgeving van Frederik Barbarossa of, liever nog, van diens zoon, de Rooms-Koning Hendrik VI, ten gehore heeft gebracht. Anders dan men vaak denkt, hoeft Veldeke zich daarvoor niet eens ver van zijn geboortestreek verwijderd te hebben. Tijdens het grootste deel van de jaren tachtig lag het zwaartepunt van de politieke activiteiten van de jonge koning immers in het noordwesten van het keizerrijk, in het gebied van Maas en Nederrijn.¹⁴ Zullen heel wat hovelingen in dit lied niet meteen een allusie hebben gezien op de volgende verzen van Hendrik VI zelf?

Sît daz ich si sô gar herzeclîchen minne
 Und si âne wenken *zallen zîten* trage
 Beide in herze und ouch in sinne,
 Underwîlent mit vil maniger klage,
 Waz gît mir dar umbe die liebe ze *lône*?
 Dâ biutet si mirz sô rehte *schône*:
 Ê ich mich ir verzîge, ich verzîge mich ê der *krône*.

Er sündet, swer des niht *geloubet*,
 Daz ich möhte geleben manigen lieben tac,
 Ob joch niemer *krône* kaeme ûf mîn *houbet*;
 Des ich mich ân si niht vermezzen mac.
 (Lied III, 3-4, vs. 1-4)

[=Nu ik haar zo van ganser harte bemin en ik haar zonder wankelmoedigheid in mijn hart en zinnen draag, vaak onder veel geweeklaag - wat geeft de liefde mij daarvoor als loon? Nu: zij schenkt mij (een loon), zo rijk, dat ik nog liever aan de kroon, dan aan haar verzaak.

Hij zondigt, die dát niet gelooft: (namelijk) dat ik vele aangename dagen zou kunnen beleven ook als de kroon nooit op mijn hoofd zou komen; zonder haar kan ik daarop (op die aangename dagen namelijk) geen aanspraak maken.]¹⁵

Een analyse van Veldekes lied is hier niet mogelijk, maar het staat voor mij vast dat hij de *Kaisertopos* (liever mijn geliefde dan de keizerskroon) van Hendrik VI heeft overgenomen, en er tevens op een speelse wijze mee heeft gevarieerd: wat voor de Rooms-Koning een reëel perspectief was, de keizerskroon, kon in de mond van de Maaslandse dichter uiteraard slechts als een onrealiseerbare veronderstelling worden geformuleerd.¹⁶ Opvallend is het grote aantal lexicale correspondenties tussen

beide liederen (zie de gecursiveerde woorden), waarbij vooral het moeilijke (homonieme) *geloubet/houbet*-rijm opvalt, dat buiten deze twee liederen nergens in de twaalfde-eeuwse Rijnlandse *Minnesang* voorkomt.¹⁷ Ook formeel zijn beide liederen nauw met elkaar verwant. Bij Hendrik VI worden de stollen (ab/ab) gevolgd door een afgezing dat uit drie identieke rijmen bestaat (ccc). Bij Veldeke vinden we een gelijkaardig rijmschema; alleen heeft hij het nog wat gecompliceerd door het afgezing nog eerst met de rijmen van de stollen, maar dan in de omgekeerde volgorde, te laten beginnen (ab/ab//bacc).¹⁸

Ook Veldekes vierde lied *Tristran muose sunder sînen danc* is, zoals men weet, door een contemporain lied geïnspireerd, maar nu van de Franse trouvère Chrétien de Troyes.¹⁹ Drie opmerkingen lijken me hier van belang. Ten eerste is Chrétien's lied waarschijnlijk zelf weer als een bijdrage te beschouwen aan een literair debat dat in de vroege jaren zeventig tussen de troubadours Bernart de Ventadorn en Raimbaut d'Aurenha werd gevoerd.²⁰ Ten tweede moet Veldekes lied wellicht als een repliek op dat van Chrétien worden gezien: terwijl deze laatste zich immers op het standpunt stelt dat men de geliefde trouw moet blijven, ook als men vanwege haar niet op loon hoeft te rekenen,²¹ stelt Veldeke de dame zonder aarzelen voor, nu maar gelijk over te steken:

Wol getâne,
 Valsches âne,
 Lâ mich wesen dîn
 Unde wis du mîn.
 (Lied IV, 1, vs. 9-12)

Natuurlijk - en dit is mijn derde punt - was het intertekstuele en polemische verband slechts zichtbaar voor wie het Franse lied kende. Maar dat was in de kring van dichters rond het keizerlijk hof juist het geval, aangezien we weten dat één van hen, Bernger von Horheim, een lied heeft vervaardigd dat als een zuiver contrafact van Chrétien's lied, en meer bepaald van de Tristanstrofe, moet worden beschouwd.²²

Een andere aanwijzing dat Veldekes poëzie in een nauwe samenhang met die van de andere *Minnesänger* in de omgeving van Hendrik VI is ontstaan, vormen de vele overeenkomsten die vooral Hennig Brinkmann tussen Hausens en Veldekes poëzie heeft aangewezen en als het produkt van wederzijdse beïnvloeding heeft verklaard.²³ Het zou de moeite waard zijn om na te gaan of een aantal van Brinkmann's observaties vanuit het perspectief van een voor ingewijden bestemd, intertekstueel spel kan worden geduid.

Men kan uiteraard van mening zijn dat een dergelijke benadering van Veldekes lyriek blijk geeft van een al te grote subtiliteit. Toch heeft het recente onderzoek van de Occitaanse en Franse minnellyriek - ik denk hier meer in het bijzonder aan studies van Jörn Gruber, Marc René-Jung en Maria Luisa Meneghetti - aannemelijk gemaakt dat in de liederen van de twaalfde-eeuwse troubadours en trouvères een ingewikkeld intertekstueel spel werd gespeeld, dat in al zijn finesses enkel door goede verstaanders, echte kenners, volledig te volgen was.²⁴ Dit is in tegenspraak met de wijdverbreide mening, volgens dewelke het publiek van de hoofse minnellyriek slechts heel geleidelijk in staat zou zijn geweest de nieuwe liedkunst te appreciëren. Zo heeft Johan Winkelman enkele jaren geleden gepoogd om wat hij het proloogkarakter van Veldekes liederen noemt, in verband te brengen met de noodzaak een publiek op te voeden 'dat niet of nauwelijks vertrouwd was met de fijnheden van de in Frankrijk tot bloei gekomen, hoofse minnezang'.²⁵ Uit wat voorafgaat, zal wel gebleken zijn dat ik het met deze zienswijze niet eens kan zijn.²⁶ Veldekes geïntendeerde publiek was naar alle waarschijnlijkheid wel degelijk vertrouwd met de minnellyriek die nog maar enkele jaren eerder aan enkele Noordfranse hoven wortel geschoten had. Men mag de verbreiding van de hoofse minnellyriek in de *Romania* op dat tijdstip trouwens zeker niet overschatten. Zelfs de lyriek van de troubadours was tot aan de jaren 1160-1165 een zaak van weinigen, zelfs zeer weinigen, en ook tijdens het daaropvolgende decennium bleef het aantal hoven, dat met de troubadourslyriek in verband kan worden gebracht, zeer beperkt.²⁷ We hebben dus te maken met een Europese mode die zich in de jaren zeventig en tachtig, vanuit het zuiden van Frankrijk, snel aan een beperkt aantal Westeuropese hoven heeft verbreid. Deze nieuwe kunstvorm was gekenmerkt door een sterke wedijver onder een nog vrij gering aantal dichters, die elkaars liederen kenden, eraan refereerden, ermee polemiseerden en ze probeerden te overtreffen. Deze mode sloeg over de taalgrenzen heen: de talrijke contrafachten van en toespelingen op troubadours- en trouvèreliederden die we bij de *Minnesänger* van de eerste generatie aantreffen, moeten dan ook niet beschouwd worden als een aanwijzing dat de Duitse dichters bij hun Romaanse collega's in de leer gingen.²⁸ Ze zijn het logische produkt van het geraffineerde spel dat de minnellyriek in die jaren beheerste, waarbij het erom ging in het geheugen van de echte kenners liederen van anderen op te roepen, om ze vervolgens te overtreffen.²⁹ In een dergelijke context is er ook ruimte voor ironie. Die is zoals bekend overvloedig in Veldekes lyriek aanwezig, en past naar mijn mening beter bij het profiel dat we hier hebben geschetst, dan bij dat van een

minnedichter die zijn nog onervaren publiek de knepen van een nieuwe literaire mode probeert bij te brengen.³⁰

We mogen het culturele niveau in de omgeving van de Staufen, waar ik het geïntendeerde publiek van de eerste *Minnesänger*, waaronder Veldeke, zou willen zoeken, zeker niet te laag aanslaan. In zijn baanbrekende boek *The origins of courtliness* heeft Stephen C. Jaeger beklemtoond hoe de hoofse idealen, veel vroeger dan men gewoon is aan te nemen, juist aan het keizerlijke hof wortel hadden geschoten.³¹ De idee dat de hoofsheid pas in het laatste kwart van de twaalfde eeuw in het rijk zou zijn verspreid, wijst hij af omdat ze zich uitsluitend op de volkstalige literatuur baseert en de Latijnse bronnen volledig buiten beschouwing laat. De belangrijkste vertegenwoordigers en propagandisten van deze hoofse cultuur moeten immers - nog steeds volgens Jaeger - in de omgeving van de keizer gezocht worden, onder de hofclerici en de rijksbisschoppen, die de idealen van zelfcontrole, menselijkheid, verfijning, aandacht voor de gevoelens van anderen, toen al sinds meer dan honderd jaar hoog in het vaandel voerden. Pas in de loop van de tweede helft van de twaalfde eeuw werden deze idealen door de wereldlijke adel geadopteerd, en dat gebeurde het eerst in Frankrijk.³² Daar ontstond toen de cultus van de hoofse liefde, die in de volkstalige literaire genres (minnellyriek, roman) beschreven werd.

Veldeke heeft, zoals bekend, bij de adaptatie van deze Franse literaire genres in het Duitse Rijk een cruciale rol gespeeld. Maar we mogen niet uit het oog verliezen dat hij, als clericus, vermoedelijk zeer vertrouwd was met het hoofse waardenpatroon dat toen al sinds lange tijd in de omgeving van de keizer werd gepropageerd. Eén van deze deugden was de *hilaritas* of de *iucunditas*: ‘From the early Middle Ages,’ schrijft Jaeger, ‘we find that happiness, joy and good fellowship (*laetitia, hilaritas, amicitia*) constitute an ideal court atmosphere; amiability and good fellowship create it; anger and resentment, openly expressed, destroy it.’ En hij citeert uitvoerig een aantal geïdealiseerde portretten van leden van het hof van Frederik Barbarossa, geschreven omstreeks 1164 door de Italiaan Acerbus Morena, waarin de blijdschap steeds opnieuw - samen met de lichamelijke schoonheid - de ereplaats blijkt in te nemen. ‘Zijn gezicht stond zo opgewekt, dat het altijd leek of hij in lachen uit zou barsten,’ schrijft Morena bijvoorbeeld over de keizer zelf, en de woorden *hilaris*, *iocundus* en *affabilis* komen ook in de overige beschrijvingen als *Leitmotive* terug.³³

In een dergelijke context krijgt de wijze waarop Veldeke in zijn lyriek het concept ‘blijdschap’ hanteert mijns inziens een bijzondere betekenis. Anders dan in de meer melancholisch getoonzette gedichten

van de meeste van zijn Occitaanse, Franse en Duitse collega's situeert Veldeke de antithese 'vreugde-verdriet' meestal niet bij de minnaar zelf, die zoals bekend in het hoofse minnelied voortdurend tussen deze polen heen en weer balanceert of ze zelfs in een paradoxale even-wichtsoefening tegelijk ervaart. Vreugde en verdriet worden door Veldeke op het interpersoonlijke vlak gesitueerd: de vreugdevolle minnaar tegenover de treurige *nîders*.³⁴ Voor de minnezanger Veldeke is verdriet een gebrek, en blijdschap een deugd. De centrale antithese van het hoofse minnelied verschuift bij Veldeke dus van het psychologische naar het ethische niveau. Meestal verbindt men dit met Veldekes opgeruimde karakter, maar deze veronderstelling is niet echt nodig en in ieder geval onbewijsbaar.³⁵ Veldeke lijkt veeleer de vertolker te zijn geweest van het ethisch programma, dat door de clerici in de omgeving van de keizer sterk werd gepropageerd, en waarin de blijdschap als een hoofse waarde werd beschouwd. Het is Veldekes vertrouwen met dit deugdenmodel, dat mijns inziens mee het perspectief heeft bepaald van waaruit hij de nieuwe Romaanse liedmode op een kritische en creatieve wijze heeft gereciperd.³⁶

Een bezwaar dat men tegen de hier gepresenteerde hypothese kan inbrengen betreft natuurlijk de taal. Juist de sterk Maaslandse taalkleuring was immers het hoofdargument om Veldekes lyriek als een in essentie lokaal fenomeen te zien. Boven is al gezegd dat Veldeke in zijn liederen, anders dan in zijn epische werken, geen poging heeft ondernomen om uitsluitend rijmwoorden te hanteren die zowel in zijn moedertaal als in het Hoogduits zuivere rijmen opleverden. Deze handelwijze is echter reeds door Thomas Klein afdoende verklaard: de rijmtechnische eisen liggen in de lyriek, waar vaak drie of vier en soms meer op elkaar rijmende woorden gevonden dienen te worden, heel wat hoger dan in de epiek, waar telkens maar één rijmpaar moet worden gerealiseerd. Bovendien verhinderde de beperkte ruimte van de strofe hem de moeilijkheden te ontwijken door allerlei formules en stoplappen te gebruiken, een techniek die hij in zijn epische teksten wel had toegepast.³⁷ Hieraan kan nog worden toegevoegd dat in zijn lyriek ook wel eens rijmwoorden voorkomen die uitsluitend in het Hoogduits werden gebruikt.³⁸ Wil men de betrokken strofen dan aan Veldeke blijven toeschrijven, dan kan men enkel de hypothese aanvaarden dat hij in zijn gedichten een beroep heeft gedaan op woorden en uitdrukkingen die in zijn streektaal zeldzaam waren of er niet eens in voorkwamen. Dat Veldeke zich dergelijke vrijheden veroorloofde, werd zelfs door de grote voorvechters van de 'Maaslandse Veldeke', Theodor Frings en Gabriele Schieb, erkend: 'Neben streng mundartlich Gebundenem findet sich Sprachgebrauch weiträumiger Geltung

mit unterschiedlicher Abgrenzung,' schrijven zij bij de aanvang van hun bespreking van Veldekes woordenschat in de liederen, en bij dat 'Sprachgebrauch weiträumiger Geltung' rekenen ze ook uitdrukkelijk het Middelhoogduits.³⁹ Deze vaststelling lijkt mij het best in overeenstemming te brengen met een opvatting waarbij men Veldekes geïntendeerde publiek niet van meet af aan tot zijn Maaslandse streekgenoten beperkt. Ook dient men niet steeds opnieuw Veldeke naar Mainz of naar Thüringen te doen afreizen om zijn grote roem onder de Duitse dichters van de volgende generatie te kunnen verklaren.⁴⁰ Ik herinner er nogmaals aan dat de jonge koning-minnezanger Hendrik VI zich in de jaren tachtig van de twaalfde eeuw met zijn gevolg, waaronder we ook nog andere dichters mogen vermoeden, herhaaldelijk in het Nederrijng gebied heeft opgehouden. Bovendien dienen we er rekening mee te houden dat er op dat ogenblik nog geen bovenregionale dichterstaal bestond.⁴¹ In een dergelijke situatie is het zeer begrijpelijk dat Veldeke bij het beoefenen van een genre dat een grote taalvaardigheid, gevatheid en inventiviteit vereiste, in de eerste plaats gekozen heeft voor zijn Maaslandse moedertaal, maar Middel- en Hoogduitse termen en uitdrukkingen allerminst heeft geschuwd.

Hadewijch

Net als Veldekes lyriek lijken ook Hadewijchs *Strofische gedichten* op het eerste gezicht eenzame zwerfstenen te zijn in onze literatuurgeschiedenis. 'Hadewijchs Strofische Gedichten zijn [...] een uniek literair fenomeen,' schreef Norbert de Paepe aan het eind van zijn dissertatie over de lyriek van de Brabantse mystica.⁴² Dat neemt niet weg dat juist de hoge kwaliteit van Hadewijchs teksten verschillende geleerden tot de veronderstelling heeft gebracht dat deze mystieke literatuur toch niet uit het niets kon zijn ontstaan, en door anderen moest zijn voorbereid.⁴³

Wat Hadewijchs liedkunst betreft, richten de blikken zich dan in de eerste plaats naar Veldeke. In hun studie over Veldekes lyriek uit 1947 hebben Theodor Frings en Gabriele Schieb talrijke overeenkomsten - vooral in het gebruik van de rijmwoorden - tussen beide dichters aangewezen.⁴⁴ Toch zijn ze van mening dat er van een directe afhankelijkheid geen sprake kan zijn. Beide auteurs zouden uit dezelfde, overvloedige bron van een inheemse, Limburgs-Brabantse dichttraditie hebben geput: 'Weder ist Veldeke der erste, noch auch ist Hadewijch die letzte in einer Reihe limburgisch-brabantischer Dichter, deren Zwischenglieder uns allerdings leider fehlen.'⁴⁵

Tegen deze opvatting heeft heel onlangs Kurt Ruh verzet aange-

tekend.⁴⁶ De beperktheid van het tekstmateriaal staat volgens hem dergelijke vérstreckende conclusies niet toe, de kroongetuige Hendrik van Veldeke zou van in het begin op het zuidwesten van het Duitse taalgebied georiënteerd zijn geweest, en de aristocratisch-burgerlijke stadscultuur van het hertogdom Brabant in de dertiende eeuw zou de adellijke minnezang maar weinig ruimte hebben gelaten. Nu zijn deze argumenten niet allemaal even sterk. Over Veldekes lyriek is zoëven het nodige al gezegd: als zijn liederen in de omgeving van de Staufen moeten worden gesitueerd hoeft dat, zoals we hebben gezien, niet noodzakelijk in tegenspraak te zijn met een ontstaan in het Maas- en Nederrijng gebied en is er ook niets dat een nawerking in de Nederlanden principieel in de weg staat. De beschrijving van de Brabantse literatuur van de dertiende eeuw als het produkt van een ‘aristokratisch-bürgerliche Stadtkultur’ verdient op zijn zachtst gezegd enige nuancering. Dat stad en minnellyriek met elkaar op gespannen voet zouden staan, wordt trouwens door de Atrechtse trouvères weerlegd. En als Ruh van mening is dat Brabant ‘den adeligen Minnesang wenig Boden gewährte’, dan verliest hij uit het oog dat juist het hof van hertog Hendrik III omstreeks het midden van de dertiende eeuw een van de belangrijkste centra van de (Franstalige) hoofse minnellyriek is geweest.

Maar wellicht is juist dit laatste gegeven het beslissende argument om Ruh toch gelijk te geven. Want juist de opvallende bloei, in de dertiende eeuw, van de Franse minnellyriek aan en over de noordelijke rand van het Franse taalgebied lijkt de ontplooiing van een gelijkaardige poëzie in het Nederlands in de weg te hebben gestaan. In hun zeer lezenswaardige bijdrage aan de bundel *Een zoet akkoord* hebben Dini Hogenelst en Margreet Rierink deze veronderstelling nog zeer behoedzaam, in de vragende vorm, geformuleerd:

Is het [...] denkbaar dat de Middelnederlandse lyriek nooit een bloeitijd van het klassieke hoofse minnelied heeft gekend, zoals die zich in de naburige tradities zo glansrijk heeft voltrokken? Kan het dus zijn dat het Middelnederlandse hoofse minnelied tot en met de veertiende eeuw een tamelijk incidentele aangelegenheid is geweest omdat dit genre aan de - internationaal georiënteerde - hoven in de Lage Landen in de eerste plaats in het Frans (of in het Duits?) werd gereciperd?⁴⁷

Op de vraag of de minnellyriek tot en met de véertiende eeuw een incidentele aangelegenheid zou zijn geweest, hoop ik straks te antwoorden. Maar in ieder geval lijkt de noodzaak om een traditie van verloren gegane Brabants-Limburgse minnellyriek tussen Veldeke en Hadewijch

aan te nemen, minder groot te zijn geworden, nu het steeds duidelijker wordt hoe sterk de *Strofische gedichten* ook aan andere teksten en teksttypes schatplichtig zijn: aan de (Latijnse) religieuze lyriek, de hoofse roman, het twaalfde-eeuwse Latijnse en het vroeg-dertiende-eeuwse volkstalige mystieke discours en, wellicht nog het belangrijkste van al, aan de bijbel. Zo blijken de meeste strofen van haar eerste lied voornamelijk amplificaties te zijn van duidelijk aanwijsbare verzen uit het boek Job.⁴⁸ In dit opzicht vertoont Hadewijchs literaire techniek een opvallende verwantschap met de geraffineerde citeertechniek die we reeds bij Veldeke en de twaalfde-eeuwse minnellyriek hebben aangetroffen. Net als het hoofse minnelied lijken ook haar *Strofische gedichten* bedoeld te zijn geweest voor een publiek van ingewijden, die in staat waren de allusies en citaten op te merken en zo tot de diepere zin van haar liederen door te dringen.

Een en ander impliceert dat bij de studie van Hadewijchs *Strofische gedichten* de aandacht niet uitsluitend op het hoofse register in de beperkte profane zin mag worden gericht.⁴⁹ De ontdekking, in 1943, dat het vijfenveertigste *Strofische gedicht* als een contrafact van de Latijnse sequens *Mariae preconio* moet worden beschouwd, was daarvoor al een eerste indicatie.⁵⁰ Ook sommige andere strofische schema's lijken overigens meer naar de Latijnse geestelijke lyriek dan naar het hoofse minnelied te verwijzen.⁵¹ Hier is zeker nog ruimte voor verder onderzoek.

Het feit dat de invloed van de profane minnellyriek op de *Strofische gedichten* enigszins dient te worden gerelativeerd, neemt echter niet weg dat Hadewijch haar intertekstuele spel ook met bepaalde minneliederden kan hebben gespeeld. Ik vraag me met name af of bepaalde opvallende overeenkomsten met de lyriek van Hendrik van Veldeke niet vanuit dit perspectief moeten bekeken worden. Men leze bijvoorbeeld de eerste strofe van het zesde *Strofische gedicht*:

Als ons onsteet die merte
 Verquicken alle dinghe
 Ende alle crude ontspringhen
 Ende werden sciere groene.
 Also doet die begherte,
 Ende die minne sonderlinghe;
 Want si wilt al verdinghen,
 Ende werden in minnen soe coene,
 Dat si hare al in minnen gheve
 Ende minne met minnen leve:
 Dat hare dies iet ontbleve
 Des hadsi grote smerte.⁵²

Het rijmschema van dit lied (abcdabcdeeee) is voor zover ik weet noch in de Romaanse, noch in de Duitse minnellyriek van de twaalfde en dertiende eeuw aangetroffen, op één uitzondering na: lied XIV van Hendrik van Veldeke.⁵³ De eerste verzen van dit lied, één van de mooiste van Veldeke, luiden als volgt:

In dem aberellen
 Sô die bluomen springen,
 Sô loubent die linden
 Und gruoent die buochen,
 Sô habent ir willen
 Die vogele und singen...

Zou het kunnen dat Hadewijch aan dit lied van Veldeke heeft gerefereerd? Het aantal heffingen is weliswaar niet gelijk - twee bij Veldeke tegenover drie bij Hadewijch - en ook moeten we het getuigenis ontbereren, dat de muziek ons wellicht had kunnen geven. Maar er zijn wel enkele opvallende verbale echo's: *ontspringhen* in Hadewijchs derde vers lijkt aan *springen* in Veldekes tweede vers te refereren, terwijl de eerste stol in beide gedichten telkens met het motief van het groen-woorden eindigt (*groene* is zelfs een *hapax legomenon* in Hadewijchs *Strofische gedichten*). Maar wat mij het meest opvalt, is dat *Strofisch gedicht VI* het enige lied van Hadewijch is, waar in de *Natureingang* de naam van een maand wordt vermeld, en dan nog wel op precies dezelfde plaats waar Veldeke het woord *aberellen* heeft geplaatst. Toeval? Of zou Hadewijch, die in haar *Natureingänge* wel vaker een voorkeur voor een héél vroeg begin van de lente laat blijken, hier Veldekes gedicht in het geheugen hebben gehad en als het ware met haar *merte* tegen zijn *aberellen* hebben opgeboden? Het feit dat de overeenkomsten tussen beide gedichten zich op twee verschillende niveaus situeren - strofevorm én lexicon - maakt deze conclusie in mijn ogen redelijk plausibel.

Nu ben ik zeker niet de eerste die met een dergelijke hypothese voor de dag komt. Reeds meer dan een halve eeuw geleden hebben A.C. Bouman en Marie Helene van der Zeyde pogen aan te tonen dat er tussen de lyriek van Veldeke en die van Hadewijch een rechtstreeks verband moet hebben bestaan.⁵⁴ Beide onderzoekers zijn door Van Mierlo zwaar onder vuur genomen, en dit is er waarschijnlijk de reden van geweest dat de door hen aangegeven parallelplaatsen tussen Veldeke en Hadewijch niet de aandacht hebben gekregen die ze wellicht verdienen.⁵⁵ Ook al zijn hun voorbeelden zeker niet allemaal even overtuigend, hun stelling en het door Frings en Schieb verzamelde vergelijkingsmateriaal verdienen toch hernieuwd onderzoek. Het vast-

stellen van een directe afhankelijkheid tussen beide auteurs zou immers interessante perspectieven openen. Ten eerste omdat dit het definitieve bewijs zou leveren dat de lyriek van Veldeke wel degelijk ook in de Nederlanden, met name in Brabant, bekend is geweest. Zo verwonderlijk zou dat overigens ook niet zijn, aangezien ik hierboven al heb proberen aan te tonen dat Veldekes banden met de Rijnlandse minnezang en het hof van de Staufen allerminst hoeven te impliceren dat zijn lyriek op een grote afstand van onze gewesten tot stand is gekomen. En ten tweede zou de vaststelling dat Hadewijch Veldekes lyriek heeft gekend de hypothese van een verloren gegane Brabants-Limburgse dichterschool in hoge mate overbodig maken, en zo ons nevelige beeld van de vroegste geschiedenis van de Nederlandse lyriek in een belangrijke mate kunnen verhelderen.

Jan van Brabant en de opkomst van de formes fixes

Het eerste en het grootste gebod van de huidige medioneerlandistiek luidt: ‘Gij zult niet oordelen.’ Toch is het, komend van Hadewijch en Veldeke, moeilijk geen waardeoordeel uit te spreken over de lyriek van hertog Jan: zijn liederen zijn in literair-esthetisch opzicht verre de mindere van die van zijn beide voorgangers.

Er valt bij de hertog immers weinig te bespeuren van het geraffineerde intertekstuele spel dat we zowel bij Hendrik van Veldeke als bij Hadewijch hebben aangetroffen. Ook al geeft Jan I in zijn liederen blijk van speelsheid en humor, wat opvalt is toch de grote stereotypie van het door hem gehanteerde hoofse-minnediscours.

Dat discours is door Franse en vooral door Duitse modellen geïnspireerd. De overeenkomsten tussen het poëtische taalgebruik van de hertog en dat van Hadewijch en zelfs van Veldeke zijn alles samen verrassend gering: ook naar aanleiding van de lyriek van Jan I lijken er maar weinig redenen te bestaan om van een machtige autochtone traditie te spreken die in de woordkeus en de stijl van zijn liederen zou hebben doorgewerkt. Zijn liederen lijken vooral onder de invloed te staan van het zeer stereotiepe discours dat de Hoogduitse *Minnesang* vanaf Gottfried von Neifen (vermeld 1234-1255) domineerde. Het beroemde *Harba lori fa*-lied vormt hier slechts schijnbaar een uitzondering op: de hertog hanteert daar immers de zeer voorspelbare formules en het narratieve schema die we in honderden Franse pastourelles kunnen aantreffen.⁵⁶

Deze stereotypie van de inhoud gaat gepaard met een fixatie van de vorm. Want de lyriek van Jan I ontstaat op het ogenblik dat het chanson

in de Franse letterkunde in toenemende mate verdrongen wordt door de zogenoemde *formes fixes* - rondeel, virelai, ballade - die in de veertiende eeuw de literaire scène zullen domineren. De meeste liederen van de hertog vertonen een nauwe verwantschap met het virelai: een lied dat ten hoogste uit drie strofen bestaat en een redelijk lang (aanvangs)refrein heeft, waarvan de melodie, de metriek en het rijmschema aan het eind van de strofen terugkeren. De auteur heeft dus niet meer de ruimte om, zoals in het chanson, de hoofse liefdesthematiek in al haar breedte, vijf strofen lang, open te vouwen. De strofen zijn vaak niet meer dan de amplificatie van het thema, dat in het refrein steeds opnieuw wordt herhaald.⁵⁷ Door de opkomst van deze en andere korte liedvormen wordt de thematiek van de hoofse liefde in de liedkunst van de late middeleeuwen dan ook als het ware gefragmenteerd. Het minnelied lijkt wel in een reeks van subgenres uiteen te vallen. Zo bijvoorbeeld onderscheidt de germaniste Doris Sittig in haar proefschrift over het Duitse minnelied in de eerste helft van de vijftiende eeuw, ‘Werbungslieder, Hoffnungslieder, Liebesklagen, Liebesversicherungen, Sehnsuchtslieder, Preislieder, Lieder mit Natureingang, Neujahrslieder,’ enzovoort, alnaargelang van het thema of motief dat in het betrokken lied de toon aangeeft.⁵⁸

Dat Jan I zijn liederen in het Diets vervaardigde, is niet vanzelfsprekend.⁵⁹ Hij was immers opgegroeid aan een hof dat onder zijn vader, de trouvère Hendrik III, een van de centra was geweest van de Franse liedcultuur, en bovendien is zijn moedertaal zeker het Frans geweest. Of het Brabantse hof te Brussel onder zijn regering werkelijk een opgang van Diets minnelied heeft gekend, durf ik op basis van de liederen die ons van de hertog zijn overgeleverd eigenlijk niet met stelligheid beweren. Deze teksten zijn immers niet in het Brabants, maar in een sterk oostelijk gekleurde variant van het Middelnederlands vervaardigd. In een aantal liederen is het Hoogduits zelfs overheersend. De meest voor de hand liggende verklaring lijkt me te zijn dat Jan I's liederen voornamelijk voor een Maas- en Rijnlands publiek waren bestemd, wat ons gezien zijn sterk geprononceerde Lotharingse politiek en zijn jarenlange militaire campagnes tijdens de Limburgse successieoorlog ook niet al te zeer hoeft te verwonderen.

In een artikel over het taalgebruik in de oorkonden van de hertogen Jan I en Jan II heeft de historicus Paul de Ridder zich afgevraagd of Jans ‘kennis van het Duits zo ver reikte dat hij in die taal minnegedichten kon schrijven.’⁶⁰ Dergelijke vragen zijn in verband met het oeuvre van de hertog steeds opnieuw gesteld geworden: reeds Franz Joseph Mone sprak in 1838, in zijn *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, zijn twijfels uit of de liederen met de

meest uitgesproken Hoogduitse kenmerken wel aan de hertog konden toegeschreven worden.⁶¹ In 1953 heeft de Nijmeegse germanist P.B. Wessels geprobeerd deze op taalkundige argumenten gestoelde twijfels met een literairhistorische bewijsvoering te onderbouwen:

Ich neige zu der Ansicht, dass die rein mittelhochdeutschen Verse überhaupt nicht von Jan sind. Sie zeugen von der bewährten, unpersönlichen Manier, die man bei den meisten Dichtern von ‘Minnesangs Sommer’ findet. Sie besitzen nicht einen einzigen ursprünglichen Gedanken, nicht ein einziges originelles Bild.⁶²

Ik meen echter dat Wessels ons hier juist de argumenten aanreikt, die ons doen begrijpen waarom de Brabander Jan I zulke sterk Hoogduits aandoende liederen heeft kunnen schrijven. De taal, de beelden, het gedachtengoed van deze lyriek was zo stereotiep geworden, dat iedereen na korte tijd zelf met het genre aan de slag kon. De amateur-dichter werd daarbij niet weinig geholpen door de beknoptheid van deze liederen: na hoogstens drie strofen was hij immers klaar.

Uit mijn bespreking van de lyriek van Veldeke zal wel gebleken zijn dat het dichten van een minnelied in de periode omstreeks 1200 een veeleisende onderneming moet zijn geweest. De meeste onderzoekers zijn dan ook van mening dat het schrift in het vermoedelijk vaak moeizame scheppingsproces een niet onbelangrijke rol zal hebben gespeeld.⁶³ De Luikse kroniekschrijver Jan van Hocsem schrijft daarentegen dat Jan I, tijdens zijn tocht naar het fatale tornooi van Bar-le-Duc in gedachten verzonken was, *quasi versus de materia contexeret imperata* ‘alsof hij verzen aan het maken was over een opgegeven onderwerp.’⁶⁴ Het contrast is veelbetekenend, temeer daar uit de veertiende eeuw wel meer getuigenissen van paardrijdende dichters overgeleverd zijn.⁶⁵ Door de beknoptheid van de *formes fixes* en de standaardisering van het hoofse minnediscours was het maken van minneliedereren heel wat makkelijker geworden, zodat deze activiteit niet enkel meer voor een beperkte groep van begaafde dichters was weggelegd. Het dichten van minneliedereren ging in de late middeleeuwen meer en meer tot de typische kenmerken van de hoofse edelman behoren. ‘L’activité lyrique fait partie de l’éducation courtoise,’ schrijft Daniel Poirion terecht in zijn schitterende boek over het literaire leven aan de laatmiddeleeuwse Franse hoven.⁶⁶ Deze evolutie wordt weerspiegeld door de contemporaine roman: terwijl de adellijke personages er aanvankelijk hoofdzakelijk als vertólkers van reeds bestaande liederen optreden, worden ze vanaf het einde van de dertiende eeuw vooral als díchters van de geciteerde liederen voorgesteld.⁶⁷

Het minnelied werd dus gebanaliseerd: het ‘grand chant courtois’ wordt geleidelijk verdrongen door wat men ‘social verse’ zou kunnen noemen.⁶⁸ Ook de omstandigheden waarin ze werden opgevoerd, verschilden: terwijl het hoofse minnelied naar alle waarschijnlijkheid voor een klein, select en intens luisterend gezelschap werd gezongen, konden rondelen en virelais in talloze omstandigheden worden gebruikt.⁶⁹ Niet zelden werden ze gezongen tijdens grootse feesten, en vaak werd er op gedanst.⁷⁰

Als elke luisteraar echter ook een dichter kon zijn, was er geen reden om zijn liederen bijzonder te koesteren en onder zijn naam in grote, kostbare liedverzamelingen bij te zetten. Vandaar dat we nogal wat liedjes in de trant van Jan I als het ware bij toeval aantreffen, als citaat in een kroniek, in een toneelstuk, in kleine anthologietjes voorprivé-gebruik...⁷¹ Maar ongetwijfeld zijn de meeste van deze liederen verloren gegaan.

Terwijl ik de kans gering acht, dat er in de dertiende eeuw in onze gewesten een Nederlandstalige liedcultuur heeft bestaan die met de lyriek van *trouvères* en *Minnesänger* vergelijkbaar is, geloof ik dat het virelai-achtige refreinlied zoals Jan I van Brabant het beoefend heeft, maar ook het rondeel, in de eerste helft van de veertiende eeuw wel degelijk in het Maas- en Rijngebied succes hebben gekend. De frappante overeenkomsten tussen de schaarse liederen die ons overgeleverd zijn, maken het aannemelijk dat hier wel van een echte lyriek-traditie sprake moet zijn geweest. Het is mijns inziens ook vanuit het Maas- en Rijngebied dat deze *formes fixes*, vooral dan de virelai-achtige liederen in de stijl van Jan I, vanaf omstreeks het midden van de veertiende eeuw in het hele Nederlands-Duitse taalgebied verbreid zijn geraakt. Het succes van dit genre in het zuiden van Duitsland is zeer groot geweest, en de Oostenrijkse dichter Heinrich der Teichner vergiste zich zeker niet wanneer hij zich er omstreeks 1360 over bekleog dat de Rijnlandse liedmode ertoe leidde dat *der alten liet* ten onder ging.⁷² Hij had perfect begrepen dat een ‘grote lijn’ ten einde liep...

Besluit

Ik vat het bovenstaande samen in een aantal stellingen:

1. Het is niet nodig aan te nemen dat Veldeke en Hadewijch de eenzame overblijfselen zijn van een geleidelijk zich ontwikkelende, machtige maar helaas verloren gegane Brabants-Limburgse dichtkunst, die met de hoofse minnellyriek in Frankrijk en Duitsland vergelijkbaar zou zijn. Vooral het succes van de Franse liedcultuur aan

de grote Brabantse en Vlaamse hoven, heeft de ontplooiing van een dergelijke minnellyriek in het Nederlands in de weg gestaan.

2. De lyriek van Veldeke en Hadewijch moet gerelateerd worden aan teksten en teksttypes die redelijk goed identificeerbaar zijn: voor Veldeke is dat de vroege trouvèrellyriek en de Rijnlandse *Minnesang*, voor Hadewijch een veelheid aan teksten die in haar milieu goed bekend waren: naast de hoofse minnellyriek van de trouvères en wellicht ook van Veldeke, de Latijnse en de beginnende volkstalige mystieke literatuur, de hoofse roman en de bijbel.

3. De lyriek van Veldeke en van Hadewijch was bestemd voor een select publiek van ingewijden, met een grote literaire bagage. Voor Hadewijch lijkt dit vrij vanzelfsprekend, maar ook Veldekes lyriek is hermetischer dan ze op het eerste gezicht lijkt, en was niet bestemd voor een publiek dat langs de weg van de geleidelijkheid in de geheimen van de hoofse minne-ideologie moest worden ingewijd.

4. In tegenstelling tot wat men soms denkt is het pas ná de periode van de grote minnedichters geweest dat een vereenvoudiging van het hoofse minnediscours zijn intrede deed. Dit ging gepaard met de opkomst van makkelijker en kortere genres zoals het rondeel en het virelai die aan hun beoefenaren minder hoge eisen stelden. De minnellyriek werd een zaak van adellijke amateur-dichters, en werd steeds meer een soort verbruikslyriek. De liederen van Jan I moeten als vroege representanten van deze evolutie worden beschouwd.

5. Deze lyriek kwam in de Nederlanden aanvankelijk vooral in het Maas- en Rijngebied tot bloei, dus dicht in de buurt van de *Romania*, maar er anderzijds ver genoeg van verwijderd opdat haar ontplooiing door de dominantie van de Franse lyriek niet zou worden afgeremd. Vanaf het midden van de veertiende eeuw breidde deze Maas- en Rijnlandse liedkunst zich echter over het hele Nederlands-Duitse taalgebied uit en heeft ze er de verdere evolutie van de hoofse minnepoëzie in een hoge mate beïnvloed.

Literatuur bij Frank Willaert

- Avalle, D'A.S., *La letteratura medievale in lingua d' oc nella sua tradizione manoscritta. Problemi di critica testuale*. Turijn, 1961.
- Bastert, B., 'Möglichkeiten der Minnelyrik. Das Beispiel Heinrich von Veldeke', in: *ZfdPh* 113 (1994), 321-344.
- Benton, J.F., 'The court of Champagne as a literary center', in: *Speculum* 36 (1961), 551-591.
- Bezzola, R.R., *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident (500-1200)*, dl. 3, *La société courtoise: littérature de cour et littérature courtoise*, bnd. 2, *Les cours de France, d' Outre-Mer et de Sicile au XIIIe siècle*. Parijs, 1963, Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes 320.
- Boerma, H., 'De liederen van hertog Jan van Brabant', in: *TNTL* 15 (1896), 220-238.
- Bouman, A.C., 'Die litterarische Stellung der Dichterin Hadewijch', in: *Neophilologus* 8 (1923), 270-279.
- Brinkmann, H., *Friedrich von Hausen*. Minden i.W., 1948.
- Bumke, J., *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300*. München, 1979.
- Bumke, J., *Geschichte der deutschen Literatur im hohen Mittelalter*. München, 1990, Deutscher Taschenbuch Verlag 4552.
- Chroust, A., *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*. Berlijn, 1928, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum, nova series 5.
- Csendes, P., *Heinrich VI*. Darmstadt, 1993.
- Frank, I., *Trouvères et Minnesänger. Recueil de textes pour servir à l' étude des rapports entre la poésie lyrique romane et le Minnesang au XIIIe siècle*. Saarbrücken, 1952.
- Frings, Th., 'Namenlose Lieder', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle) 88 (1967), 307-328.
- Frings, Th. & G. Schieb, 'Heinrich von Veldeke. Die Lieder', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle) 69 (1947), 1-284.
- Fromm, H. (ed.), *Heinrich von Veldeke, 'Eneasroman'. Die Berliner Bilderhandschrift mit Übersetzung und Kommentar*. Frankfurt am Main, 1992, Bibliothek des Mittelalters 4.
- Gaunt, S., *Troubadours and irony*. Cambridge, 1989, Cambridge studies in medieval literature 3.
- Green, R.F., *Poets and princepleasers. Literature and the English court in the late middle ages*. Toronto [enz.], 1980.
- Grijp, L.P., 'De zingende Hadewijch. Op zoek naar de melodieën van haar Strofische gedichten', in: Willaert e.a. 1992, 72-92 en 340-343.
- Gröber, G., 'Die Liedersammlungen der Troubadours', in: *Romanische Studien* dl. 2/9 (1877), 337-670.
- Gruber, J., *Die Dialektik des Trobar. Untersuchungen zur Struktur und Entwicklung des occitanischen und französischen Minnesangs des 12. Jahrhunderts*. Tübingen, 1983, Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 194.

Grundmann, H., *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik*. 4e dr., Darmstadt, 1977.

Hogenelst, D. & M. Rierink, 'Praelzucht, professionalisme en privé-collecties. De functie van Middelnederlandse profane liedverzamelingen rond 1400', in: Willaert e.a. 1992, 27-55 en 328-336.

- Jaeger, C.S., *The origins of courtliness. Civilizing trends and the formation of courtly ideals - 939-1210*. Philadelphia, 1985.
- Janssens, J.D., *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven [enz.], 1988, Leuvense studiën en tekstuutgaven, nieuwe reeks 7.
- Jung, M.-R., 'A propos de la poésie lyrique courtoise d'oc et d'oïl', in: M.-R. Jung & G. Tavani (red.), *Studi francesi e provenzali 84/85*. Rome, 1986, 5-36.
- Kartschoke, D. (ed.), *Heinrich von Veldeke, 'Eneasroman'*. *Mittelhochdeutsch/Neuhochdeutsch*. Nach dem Text von L. Ettmüller ins Neuhochdeutsche übersetzt, mit einem Stellenkommentar und einem Nachwort. Stuttgart, 1986.
- Kelly, D., *Medieval imagination. Rhetoric and the poetry of courtly love*. Madison (Wisc.), 1978.
- Klein, Th., 'Veldeke und die scholastische Logik. Zu den angeblich unechten Strophen MF 59,11 und 66,1', in: *ZfdPh* 90 (1971), Sonderheft, 90-107.
- Klein, Th., 'Heinrich von Veldeke und die mitteldeutschen Literatursprachen. Untersuchungen zum Veldekeproblem', in: Th. Klein & C. Minis, *Zwei Studien zu Veldeke und zum Strassburger Alexander*. Amsterdam, 1985, *Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur* 61, 1-121.
- Koldewey, A.M., *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen. De geschiedenis van de kerkschat van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht*. Dl. 1, Assen [enz.], 1985.
- Kraus, C. von, *Des Minnesangs Frühling. Untersuchungen*. Durch Register erschlossen und um einen Literaturschlüssel ergänzt. Herausgegeben von H. Tervooren und H. Moser. Stuttgart, 1981, *Kommentare zu Des Minnesangs Frühling* 3/1.
- Kurth, G. (ed.), *La chronique de Jean de Hocsem*. Brussel, 1927.
- Lappenberg, J.M. (ed.), *Arnoldi 'Chronica Slavorum'*. Hannover, 1978 (herdruk van de uitgave van 1868), *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* 14.
- Leusden, A. van, 'St. Servaas, heilige tussen paus en keizer. Peilingen naar de context van Hendrik van Veldeke's 'Sint Servaeslegende'', in: *Ntg* 79 (1986), 134-151.
- Meneghetti, M.L., *Il pubblico dei trovatori. Ricezione e riuso dei testi lirici cortesi fino al XIV secolo*. [Z.pl., z.j.].
- Mertens, V., 'Intertristanisches - Tristan-Lieder von Chrétien de Troyes, Bernger von Horheim und Heinrich von Veldeke', in: J. Janota (red.), *Kultureller Wandel und die Germanistik in der Bundesrepublik. Vorträge des Augsburgsburger Germanistentags 1991*, dl. 3, *Methodenkonkurrenz in der germanistischen Praxis*. Tübingen, 1993, 37-55.
- Mierlo, J. van, 'Uit de geschiedenis onzer middeleeuwsche letterkunde. Hadewijch (vervolg en slot)', in: *Dietsche warande en belfort* 22 (1922), I 86-94.
- Mierlo, J. van, 'Hadewych en Eckhart', in: *Dietsche warande en belfort* 23 (1923), 1138-1155.
- Mierlo, J. van, 'Over Hadewijch naar aanleiding van een dissertatie', in: *VMKVA* (1934), 141-183.

Mierlo, J. van, 'Hadewijchiana. De Latijnsche verzen van het 45e der Strophische gedichten', in: *OGE* 17 (1943), afl. 2, 179-184.

Mierlo, J. van (ed.), *Hadewijch, Strophische gedichten*, dl. 1, *Tekst en commentaar*. Antwerpen [enz.], 1943, Leuvense studiën en tekstuitgaven 13.

Moltzer, H.E. (ed.), *De Middelnederlandsche dramatische poëzie*. Groningen, 1875.

Mone, F.J., *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*. Tübingen, 1838.

Moser, H. & H. Tervooren (ed.), *Des Minnesangs Frühling*, dl. 1, *Texte*. 38e dr., Stuttgart, 1988.

- M[uraille], G., 'Trouvères lyriques', in: G. Hasenohr & M. Zink (red.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le moyen âge*. [Z.pl.], 1992, 1458-1463.
- Naumann, H., 'Die Hohenstaufen als Lyriker und ihre Dichterkreise', in: *Dichtung und Volkstum* 36 (1935), 21-49.
- Oppl, F., *Das Itinerar Kaiser Friedrich Barbarossas (1152-1190)*. Wenen [enz.], 1978.
- Oppl, F., *Friedrich Barbarossa*. Darmstadt, 1990.
- Paepe, N. de, *Hadewijch, Strofische gedichten. Een studie van de minne in het kader der 12e en 13e eeuwse mystiek en profane minnellyriek*. Gent, 1967, Leonard Willemsfonds 2.
- Paepe, N. de (ed.), *'Ik zag nooit zo roden mond'*. *Middeleeuwse liefdespoëzie*. Leiden, 1970.
- Paepe, N. de, 'Veldekes Lyrik als Gesellschaftskunst', in: De Smet 1971, 87-106.
- Peters, U., '[Recensie van Jaeger 1985]', in: *Arbitrium* 5 (1987), 132-136.
- Peters, U., *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauen-mystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts*. Tübingen, 1988.
- Poirion, D., *Le poète et le prince. L'évolution du lyrisme courtois de Guillaume de Machaut à Charles d'Orléans*. Paris, 1965, Université de Grenoble, Publications de la Faculté des lettres et sciences humaines 35.
- Pretzel, U., 'Kaiser Heinrichs "Königslied" (MSF 5,16)', in: H. Rücker & K.O. Seidel (red.), *'Sagen mit sinne'*. *Festschrift für Marie-Luise Dittrich zum 65. Geburtstag*. Göttingen, 1976, GAG 180, 79-94.
- Reynaert, J., '[Recensie van Willaert 1984]', in: *Ntg* 79 (1986), 74-79.
- Reynaert, J., 'Hadewijch: mystic poetry and courtly love', in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994, Cambridge studies in medieval literature 21, 208-225.
- Ridder, P. de, 'Taalgebruik in de oorkonden van hertog Jan I (1267-1294) en hertog Jan II (1294-1312) van Brabant', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 63 (1980), *Liber alumnorum Karel van Isacker s.j.*, 1-16.
- Rieger, D., 'Hören und Lesen im Bereich der trobadoresken Lieddichtung. Einige Gedanken zu einer künftigen Provenzialistik', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 100 (1984), 78-91.
- Rieger, D., "'Senes Breu de Parguamina'? Zum Problem des "gelesenen Lieds" im Mittelalter', in: *Romanische Forschungen* 99 (1987), 1-18.
- Rieger, D., "'Chantar" und "faire". Zum Problem der trobadoresken Improvisation', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 106 (1990), 423-435.
- Riquer, M. de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*. Dl. 1, Barcelona, 1975.
- Roncaglia, A., 'Carestia', in: *Cultura Neolatina* 18 (1958), 121-137.
- Rossi, L., 'Chrétien de Troyes e i trovatori: Tristan, Linhaura, Carestia', in: *Vox Romanica* 46 (1987), 26-62.
- Ruh, K., *Geschichte der abendländischen Mystik*, dl. 2, *Frauenmystik und Franziskanische Mystik der Frühzeit*. München, 1993.
- Sanders, W., 'Zu Prolog und Epilog der "St.-Servatius-Legende" Heinrichs von Veldeke', in: De Smet 1971, 107-126.

Schmale-Ott, I. (ed.), *Carmen de gestis Frederici I. Imperatoris*. Hannover, 1965, Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum 7.

Schweikle, G. (ed.), *Dichter über Dichter in mittelhochdeutscher Literatur*. Tübingen, 1970, Deutsche Texte 12.

Schweikle, G. (ed.), *Die mittelhochdeutsche Minnelyrik*, dl. 1, *Die frühe Minnelyrik. Texte und Übertragungen, Einführung und Kommentar*. Darmstadt, 1977.

Schweikle, G., *Minnesang*. Stuttgart, 1989, Sammlung Metzler 244.

- Schweikle, G., 'Humor und Ironie im Minnesang', in: -, *Minnesang in neuer Sicht*. Stuttgart [enz.], 1994, 89-113. (Ook in W. Schröder (red.), *Wolframstudien*. Dl.7, Berlijn, 1982, 55-74.)
- Sittig, D., 'Vyl wonders machet minne'. *Das deutsche Liebeslied in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Versuch einer Typologie*. Göppingen, 1987, GAG 465.
- Smet, G.A.R. de (red.), *Heinric van Veldeken. Symposion Gent 22-24 oktober 1970*. Antwerpen [enz.], 1971.
- Sonderegger, St., 'Geschichtliche Aspekte deutscher Rezeption der älteren niederländischen Sprache und Literatur', in: - & J. Stegeman (red.), *Geben und nehmen. Theoretische und historische Beiträge zur deutschen Rezeption niederländischer Sprache und Literatur*. Dordrecht, 1993, 1-17.
- Tervooren, H., 'Maasländisch oder Mittelhochdeutsch? (Bemerkungen eines verspäteten Rezensenten zu der Ausgabe von Veldekes Liedem durch Theodor Frings und Gabriele Schieb)', in: De Smet 1971, 44-69.
- Tervooren, H., 'Einige Bemerkungen zu Herzog Jan I. von Brabant und zu seiner Pastourelle "Eins meien morgens fruo"', in: R. Krüger, J. Kühnel & J. Kuolt (red.), *Ist zwîvel herzen nâchgebûr'. Günther Schweikle zum 60. Geburtstag*. Stuttgart, 1989, 127-141.
- Thomas, H., 'Matière de Rome - matière de Bretagne. Zu den politischen Implikationen von Veldekes "Eneide" und Hartmanns "Erec"', in: *ZfdPh* 108 (1989), Sonderheft, 65-104.
- Touber, A.H., *Deutsche Strophenformen des Mittelalters*. Stuttgart, 1975, Repertorien zur deutschen Literaturgeschichte 6.
- Waitz, G. (ed.), *Chronica regia Coloniensis*. Hannover, 1880, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusi 18.
- Wapnewski, P., 'Kaiserlied und Kaisertopos. Zu Kaiser Heinrich 5,16', in: -, *Waz ist minne. Studien zur mittelhochdeutschen Lyrik*. 2e dr., München, 1979, Beck'sche schwarze Reihe 195, 47-64.
- Wessels, P.B., 'Zur Sonderstellung des niederländischen Minnesangs im germanisch-romanischen Raum', in: *Neophilologus* 37 (1953), 208-218.
- Willaert, F., 'A propos d'une ballette de Jean Ier, duc de Brabant (1253-1294) ("Eins meien morgens fruo")', in: *Etudes germaniques* 35 (1980), 387-397.
- Willaert, F., "'Rehte minne" in Veldekes vijfde lied (MF 59,23)', in: R. Lievens, E. van Mingroot & W. Verbeke (red.), *Pascua mediaevalia. Studies voor prof. dr. J.M. de Smet*. Leuven, 1983, Mediaevalia Lovaniensia 1/10, 357-368.
- Willaert, F., *De poëtica van Hadewijch in de Strofische gedichten*. Utrecht, 1984.
- Willaert, F., 'Over "Ic sac noit so roden munt" van hertog Jan I van Brabant', in: *Ntg* 79 (1986), 481-492.
- Willaert, F., 1989a, 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de late middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom & - (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988*. Hilversum, 1989, MSB 14, 71-91.

Willaert, F., 1989b, "“Dw welt ist an allen orten reinisch”. Über die Verbreitung zweier rheinischer Liedgattungen im Spätmittelalter”, in: *ZfdPh* 108 (1989), Sonderheft, 156-171.

Willaert, F., 1992a, 'Inleiding. Middelnederlandse lyriek in context', in: - e.a. 1992, 9-26 en 317-328.

Willaert, F., 1992b, 'Het zingende hof. Ontstaan, vertolking en onthaal van hoofse minnellyriek omstreeks 1400', in: - e.a. 1992, 109-122 en 348-359.

Willaert, F., 'Registraliteit en intertextualiteit in Hadewijchs eerste Strofische gedicht', in: L. Herman, G. Lernout & P. Pelckmans (red.), *Veertien listen voor de literatuur*.

- Huldeboek aangeboden aan prof. dr. Clem Neutjens*. Kapellen, 1993, 165-190.
- Willaert, F., 'Een dichter te paard. De minnelijerik van Jan I van Brabant' (ter perse).
- Willaert, F. e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1992, NLCM 7.
- Winkelman, J.H., 'Veldekes lyriek als proloog?', in: J.B. den Besten, A.M. Duinhoven & J.P.A. Stroop (red.), *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en geschiedenis*. Amsterdam [enz.], 1990, 43-49.
- Winkelman, J.H., 'Over Hendrik van Veldeke, Gottfried von Strassburg en een eekhoorn in Manesse', in: Willaert e.a. 1992, 56-71 en 337-340.
- Wolff, L. & W. Schröder, 'Heinrich von Veldeke', in: K. Ruh, G. Keil, W. Schröder [e.a.] (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2e, herz. dr., dl. 3, New York, 1983, kol. 899-918.
- Zai, M.-Cl. (ed.), *Les chansons courtoises de Chrétien de Troyes. Edition critique avec introduction, notes et commentaire*. Bern [enz.], 1974, Publications universitaires européennes 13/27.
- Zeyde, M.H. van der, *Hadewijch. Een studie over de mens en de schrijfster*. Groningen [enz.], 1934.

Eindnoten:

- * Met dank aan Veerle Fraeters, Jan Goossens, Th. Mertens, F.P. van Oostrom, Helmut Tervooren en aan de UIA-studenten die tijdens het tweede semester van het academisch jaar 1993-1994 deelgenomen hebben aan mijn seminarie over Veldekes lyriek.
- 1 Klein 1985.
 - 2 Bumke 1990, 140. Als ik het goed zie, resumeert Bumke hier de communis opinio onder de Veldeke-onderzoekers: vergelijk bijv. Wolff & Schröder 1983, kol. 903: 'Die Lyrik [gehört] wohl doch vornehmlich der ndl. Epoche H[einrich]s an und war an heimische Adelskreise gerichtet.'
 - 3 Muraille 1992, 1459. Ik denk hier met name aan Guiot de Provins (vermeld eind 12e-begin 13e eeuw), Huon d'Oisy (†1190), Chrétien de Troyes (vermeld 1160-1185), Gace Brulé (1159(?)-na 1212), Conon de Béthune (midden 12e eeuw-1219/20) en de moeilijk te situeren dichter Blondel de Nesle. Zie over het hof van Champagne Benton 1961, vooral 561-563 (Chrétien de Troyes), 566-567 (Gace Brulé), 577-578 (Guiot de Provins, Huon III d'Oisy, Conon de Béthune); over de trouvères in de meest noordelijke regio's van het Franse taalgebied Bezzola 1963, 436-454.
 - 4 Dit geldt met name voor Friedrich von Hausen (†1190), Bliigger von Steinach († na 1198), Ulrich von Gutenberg (vermeld 1172-1186), Bernger von Horheim (vermeld 1196) en Heinrich von Rugge (vermeld 1175/78-1190). Zie Schweikle 1977, 469 en Bumke 1979, 126.
 - 5 Zie hierover Winkelman 1992, 59-62. Of ook Wolfram von Eschenbach in zijn *Parzival* (292 vs. 18-19) een toespeeling op de liefdespoëzie van Veldeke maakt, zoals Winkelman meent, lijkt mij echter minder zeker. Zie over het belang van het getuigenis van Gottfried von Strassburg in deze aangelegenheid ook Bastert 1994, 325-326. Van Basterts opstel werden mij na afloop van het symposium 'Grote lijnen', door de vriendelijke bemiddeling van Helmut Tervooren, de drukproeven bezorgd, zodat ik het nog in de noten heb kunnen verwerken. Zijn artikel verdient echter meer aandacht dan ik het hier heb kunnen geven: het bevat talrijke interessante observaties die zich goed laten verzoenen met de visie die ik hier probeer te ontwikkelen. Ten

slotte zij nog vermeld dat ook Der Marnier (ca. 1260) lovend over de minnezanger Veldeke spreekt, zie Schweikle 1970, 33.

- 6 Alle citaten uit Veldekes liederen zijn genomen uit Moser & Tervooren 1988.
- 7 Zie Kraus 1981, 160 met verdere literatuur waaraan toe te voegen is Sonderegger 1993, 7-8; vgl. voor de vorm *Roten* 'Rhône' Frings & Schieb 1947, 6; wat de interpretatie van *Souwen* als *Save* betreft, vgl. bijv. de volgende contemporaine citaten, alle uit kronieken waarin Frederik Barbarossa's deelname aan de derde kruistocht wordt verhaald: *Historia de expeditione Friderici* (Chroust 1928, 26): *Inde Sirmium, famosam quondam civitatem [...] transeuntes in vigilia vero apostolorum Petri et Pauli Sauum seu Souum fluvium, ubi Danubium influit, felicius quam Drauum transivimus et mox in terra ditionis Grecorum sumus constituti, quinta exeunte septimana, postquam apud Prespurch terram Ungaricam attigimus* [=Van daar [nl. vanuit Tschalma] passeerden we de eertijds beroemde stad Semlin. De dag vóór het feest van de apostelen Petrus en Paulus [d.i. op 28 juni] staken we de Save over op de plaats waar deze in de Donau vloeit. Deze overtocht verliep gelukkiger dan toen we over de Drau trokken. Weldra kwamen we in het land waarover de Grieken heersen, bijna vijf weken nadat we bij Pressburg Hongarije waren binnengetrokken]. Vgl. hiermee de *Slavenkroniek* van Arnold von Lübeck, Boek 4 (Lappenberg 1978, 130): *Post hec venerunt ad fluvium qui Sowa dicitur* [=Daarna kwamen ze [i.e. het kruisleger van Frederik Barbarossa] aan bij de rivier die de Save wordt genoemd] en de *Chronica regia Coloniensis* (Waitz 1880, 144): *Emensa Ungaria, ventum est ad flumina Marowam, Sowam et Drowam* [=Nadat ze Hongarije doorgereisd hadden, bereikten ze de Morava, de Save en de Drau [de drie rivieren zijn door de chronist in een verkeerde volgorde vermeld]].
- 8 Naumann 1937, 24. Met dank aan Helmut Tervooren, die me op dit artikel wees.
- 9 Zie hierover Koldewey 1985, 28-29 en vooral Van Leusden 1986, 134-151. Zeker als Anja van Leusdens veronderstelling juist zou zijn, dat Veldeke in het tweede deel de keizer tevens zou hebben voorgelaten zich niet al te zeer met het reilen en zeilen van het Servaaskapittel in te laten, is er mijns inziens reden om aan te nemen dat Veldeke bij het vervaardigen van zijn *vita* óók aan de keizer als mogelijke toehoorder kan hebben gedacht. Heinz Thomas, die de hierboven vermelde publikaties echter niet lijkt te kennen, meent daarentegen 'dass der Dichter in seine Servatius-Legende Reverenzbekundungen gegenüber dem Sachsenherzog Heinrich dem Löwen eingeflochten hat' (Thomas 1989, 75). Maar sluiten de beide opvattingen elkaar uit? De afkoeling van de (goede) betrekkingen tussen Frederik Barbarossa en Hendrik de Leeuw begint immers pas in 1174, tot een open conflict komt het eerst in 1179 (zie bijv. Oppl 1990, 124-125).
- 10 Oppl 1978, 208.
- 11 Sanders 1971.
- 12 Deze datum is minder zeker dan in het Veldeke-onderzoek vaak wordt beweerd, zie Bumke 1979, 114.
- 13 Des te meer omdat een andere tekst die in de omgeving van het keizerlijke hof is ontstaan, namelijk het *Carmen de gestis Frederici I. Imperatoris in Lombardia* (geschreven na maart 1162), niet alleen heel veel aan Vergilius' epos heeft ontleend, maar bovendien de keizer als een nieuwe Aeneas presenteert (zie Schmale-Ott 1965, XXVII-XXVIII). Zou Veldeke bij de keuze van zijn onderwerp van deze belangstelling voor het Aeneas-personage in de keizersgezinde middens niet op de hoogte zijn geweest? Dat lijkt me weinig waarschijnlijk. Thomas 1989, 69 betwijfelt echter dat Veldeke 'schon zu Beginn seiner Dichtung die politischen Implikationen des Stoffes in ihrem ganzen Ausmass erkannt [...] hat'. Dat betekent echter dat de eerste zgn. 'Stauferspartie', waarin de ontdekking door Frederik Barbarossa van het graf van Pallas beschreven wordt (*Eneas* 226, 13 e.v.), als een latere (Thuringse) toevoeging moet worden beschouwd, wat in het *Eneas*-onderzoek ook steeds weer wordt beweerd (zie bijv. Thomas 1989, 70: 'Als gesichert kann gelten, dass er [i.e. Veldeke, FW] die erste Stauferspartie [...] nachträglich eingefügt hat'; zo ook Fromm 1992, 857-858). Ik kan hier niet op deze kwestie ingaan, maar de argumenten die men doorgaans ten gunste van deze hypothese aanvoert, lijken mij niet heel sterk. Zoals wel vaker in het Veldeke-onderzoek is gebeurd, zijn hypothesen en vermoedens een eigen, bijzonder taai leven gaan leiden. Zie voor de secundaire literatuur met betrekking tot deze passage Kartschoke 1986, 800.
- 14 Csendes 1993, 43-51 en 69-73. Ook tijdens het beroemde heffest te Mainz in 1184 stonden Nederrijnse aangelegenheden in het middelpunt van de politieke gesprekken (Csendes 1993, 51).
- 15 Voor de vertaling heb ik me, behalve door Schweikle 1977, 261-263 op bepaalde plaatsen laten inspireren door Pretzel 1976, 94.

- 16 Zie over dit lied van Hendrik VI en de verdere geschiedenis van de ‘keizertopos’ in de Middelhoogduitse literatuur Wapnewski 1979. Verschillende parallelplaatsen, vooral bij de troubadours, in Frings 1967, 312-315 en 321-324 (vooral 323-324).
- 17 Ook de situatie van beide minnaars is vergelijkbaar: beiden bevinden zich ver van hun geliefde; vgl. Hendrik VI, strofe 1 vs. 3-4 *daz ich si von munde rehte mohte grüezen, ach leides, des ist manic tac* met Veldeke, vs. 8 *lebt si noch, als ich si lie*. Overigens ervaren beide minnaars de afwezigheid c.q. het verlies van hun geliefde op een totaal andere wijze: vgl. de slotverzen van Hendrik VI *Verhur ich si, waz het ich danne? dâ tohte ich ze vreuden weder wiben noch manne, und waer mîn bester trôst beide ze âhte und ze banne* met de flegmatieke wijze waarop Veldeke zijn lied besluit: *lebt si noch, als ich si lie: sô ist si dort, und ich bin hie*.
- 18 Wellicht zouden ook de andere door Wapnewski 1979, 54-55 vermelde *Minnesänger* (onder wie Morungen, maar ook Heinrich von Rugge) in de analyse betrokken moeten worden: zie bijv. de opvallende woordelijke overeenkomsten met Rugge, Lied IX, strofen 1 en 2 (waarin, net als bij Hendrik VI én Veldeke, het motief van de scheiding aangetroffen wordt) en Morungen, Lied XXVIII, strofe 1.
- 19 Zie hierover nu Mertens 1993. Zeker als men het variantenapparaat uit Zai 1974 in de vergelijking betreft, zijn de overeenkomsten met Veldekes lied - en dan in de eerste plaats met de vierde strofe, waarin het Tristanmotief verschijnt - onloochenbaar.
- 20 Dit werd voor het eerst aannemelijk gemaakt door Roncaglia 1958. Dit artikel heeft aanleiding gegeven tot een uitgebreide secundaire literatuur, die men voor het grootste deel kan terugvinden in Jung 1986, 15-16 n. 22, waaraan nog toe te voegen is Rossi 1987.
- 21 Zie vooral de aanvang van de onmiddellijk daarop volgende strofe: *Cuers, se ma dame ne t' a chier, / Ja mar por cou t' en partiras: / Tous jours soies en son dangier, / Puis qu' empris et comencié l' as* (vs. 37-40) [=Hart, als mijn vrouwe niet van je houdt, zul je haar daarom toch niet verlaten; blijf voor altijd in haar macht, aangezien je je ooit in haar macht gegeven hebt].
- 22 *Nu enbeiz ich doch des trankes nie* (Moser-Tervooren 1988, Lied I).
- 23 Brinkmann 1948, 28-36. In een brief van augustus 1994 wees Helmut Tervooren me nog op een aantal opvallende overeenkomsten tussen deze beide dichters en Ulrich von Gutenberg, die eveneens de keizertopos, geografische formules (*Musel-Rîn; Rîn-Pfât*), antieke (*Alexander; Turnus-Lâvine*) en middeleeuwse (*Flôris-Planschiflûr*) exempla hanteert.
- 24 Gruber 1983; Jung 1986, 15-36; Meneghetti z.j.
- 25 Winkelman 1990, 43.
- 26 Ook Bastert 1994, 339 laat zich, om dezelfde reden, kritisch over deze hypothese van Winkelman uit.
- 27 Vgl. Meneghetti z.j., 60: ‘fino all’ altezzo del 1160-65, la lirica cortese è scarsamente diffusa, è ancora un affare di pochi, forse di pochissimi, e, soprattutto, che manca ancora di canali stabili di trasmissione.’ Een overzicht van de weinige hoven waarmee de lyriek van de troubadours tijdens het daaropvolgende decennium in verband kan worden gebracht, vindt men bij haar op p. 63-66.
- 28 Voor deze contrafacten, zie bijv. Frank 1952 en Schweikle 1977, 85-91.
- 29 Vandaar ook dat een Duits minnelied ‘thematisch und motivlich mit jeweils ganz verschiedenen Liedern romanischer Sänger verknüpft sein konnte’ (Schweikle 1977, 89).
- 30 Zie over de ironie bij Veldeke, vooral De Paepe 1971, 98-106 en nu ook Bastert 1994, 332-341. Meer in het algemeen over humor bij de *Minnesänger* Schweikle 1994; bij de troubadours Gaunt 1989, die er terecht op wijst dat ‘intertextuality in troubadour poetry frequently involves irony as part of a playful and questioning dialectic’ (p. 183): ‘the early troubadours were individualists who felt themselves to be part of a community of poets with which they shared a sense of sophistication and self-awareness’ (p. 184). Dit geldt mijns inziens ook voor Veldeke.
- 31 Jaeger 1985. Met dank aan Frits van Oostrom die me op het belang van dit boek heeft gewezen.
- 32 Zie hierover vooral het elfde hoofdstuk van Jaegers boek: ‘Instructing the laity in courtesy’.
- 33 *Hilari vultu, ut semper ridere velle putaretur* [=Zijn houding was zo opgewekt, dat het scheen of hij ieder ogenblik in de lach kon schieten], geciteerd in Jaeger 1985, 171. Zie verder de uitvoerige citaten op p. 171-173.
- 34 Zie hierover Willaert 1983, 364. Het valt op dat, wanneer in de Romaanse lyriek deze tegengestelde gevoelens over verschillende personages worden verdeeld, de *joie* vaak juist aan de *lausengiers* ten deel valt, onverdiend uiteraard. Men leze bijv. de eerste strofe van Chrétiens Tristanlied: *Car ceus qui la [=Amours] traïssent voi / Souvent a lor joie venir / E g' i fail par ma bone foi* (vs. 7-9) [=Want degenen die Minne bedriegen zie ik vaak hun doel bereiken, terwijl ik, ondanks mijn goede trouw, daar niet in slaag].

- 35 Vgl. bijv. Schweikle 1994, 102, die spreekt van ‘das Naturell einer Dichterpersönlichkeit, das ein Werk a priori in eine bestimmte Aura tauchen kann.’ Dergelijke uitspraken komen in het Veldeke-onderzoek - zodra het om de liederen gaat - steeds opnieuw voor. Bastert 1994, 340-344 is, voor zover ik zie, de eerste die gepoogd heeft Veldekes humor in een breder literairhistorisch verband te duiden. Ook hier vertoont zijn argumentatie opvallende - en nog nader te exploiteren - overeenkomsten met de thesis die ik hier probeer aannemelijk te maken. Overigens wil ik niet bestrijden dat Veldeke van nature een opgeruimd karakter kan hebben gehad; zoiets is nu eenmaal te bewijzen noch te weerleggen. Alleen passen zijn liederen heel goed in een aan het keizerlijk hof stevig verankerde ideologische traditie.
- 36 Vgl. met de volgende opmerking van Ursula Peters, in haar recensie van Jaegers boek: ‘[M]it seinem Hinweis auf den eigenständigen Rückgriff deutscher Autoren auf das terminologische Umfeld alter *curialitas*-Vorstellungen eröffnen sich möglicherweise vielversprechende Perspektiven im Bereich der vieldiskutierten Veränderungen, die das courtoisie-Ideal der französischen Dichter bei der Rezeption durch die deutschen Autoren erfahren habe’ (Peters 1987, 135).
- 37 Klein 1985, 89.
- 38 Twee voorbeelden in Tervooren 1971, 65-67. Zie over de eerste van de door hem aangehaalde gevallen ook Klein 1971, 93.
- 39 Frings & Schieb 1947, 220. De passage verdient het in zijn geheel geciteerd te worden: ‘In manchem steht Veldeke in einem vom südlichen Deutsch abgehobenen nordwestlichem Verband, dessen reichste Bezeugung im Mittelniederländischen liegt; zum Verband gehört gegen Süden zunächst und vor allem das kölnische Rheingebiet, aber auch das angrenzende Mitteldeutsch. Andererseits steht Veldeke, gegen das Mittelniederländische, auf der Seite des Rheinisch-Mitteldeutschen und Mittelhochdeutschen, also in einem vom Niederländischen abgehobenen südöstlichen Verband. Neben streng mundartlich Gebundenem findet sich Sprachgebrauch weiträumiger Geltung mit unterschiedlicher Abgrenzung.’
- 40 Zo recent nog Mertens 1993, 52-53 die meent goede gronden te hebben ‘Veldekes Lied [met het Tristan-motief, FW] wie die meisten anderen an den Thüringer Hof zu legen.’
- 41 Klein 1985, 91-94.
- 42 De Paepe 1967, 336.
- 43 Vgl. Van Mierlo 1922, 93-94. Van Mierlo's opvattingen zijn naderhand door Grundmann 1977, 454 overgenomen. Zie echter Peters 1988, 33 die van oordeel is dat er geen doorslaggevende argumenten bestaan voor ‘eine bereits in der ersten Hälfte des 13. Jhs. blühende mystische Literaturtradition, [...] zumindest nicht in der von Jos. van Mierlo und Herbert Grundmann angenommene Breite und Vielfalt, aus der dann das literarische Oeuvre einer Hadewijch kontinuierlich hervorgegangen sei.’
- 44 Frings & Schieb 1947, 237-271: ‘IX. Veldeke und Hadewijch’.
- 45 Frings & Schieb 1947, 249; vgl. p. 270: ‘sie stenen in einer machtvollen einheimischen poetischen Tradition, die ihnen ausser den internationalen Gehalten auch eine dichterisch vorgeformte Sprache darbot, der sie sich nicht verschlossen, sondern die sie jeder in eigener Art zu besonderer Höhe führten.’
- 46 Ruh 1993, 164-165.
- 47 Hogenelst & Rierink 1992, 53.
- 48 Meer hierover in Willaert 1993.
- 49 Reynaert 1986, 77 en Reynaert 1994.
- 50 Van Mierlo 1943. Zie nu ook Grijp 1992, 72-75.
- 51 Ik denk hierbij aan schema's zoals aaaa (XXXIII, XXXVII) en de rondeau-achtige vormen aaabab en aaabccb (IV, XIV, XVII, XX, XXX, XLIV), die in de Latijnse religieuze lyriek van de twaalfde en dertiende eeuw meermaals worden aangetroffen. Zie ook Willaert 1992a, 318 n. 21.
- 52 Van Mierlo 1942, 36-37.
- 53 Willaert 1984, 242. Zie bijv. de beschrijving van het strofische schema in Touber 1975, 3.
- 54 Bouman 1923; Van der Zeyde 1934, 183-186.
- 55 Van Mierlo 1923 en Van Mierlo 1934, m.n. p. 173: ‘Eenig, althans rechtstreeksch, verband tusschen Veldeke en Hadewijch lijkt me ook zeer twijfelachtig: daar dit alleen berust ten slotte op wat gemeenplaatsen in de hoofse minneleer en techniek. Aan te nemen is, dunkt mij, veeleer, dat om Veldeke en vóór Hadewijch er te onzent wel een dietsche minnellyriek zal hebben bestaan.’ Een poging tot ‘eerherstel’ van Bouman biedt Ruh 1993, 188-189 n. 56.
- 56 Willaert 1980.

- 57 Willaert 1986, 491.
- 58 Sittig 1987.
- 59 Vgl. Tervooren 1989, 127-141.
- 60 De Ridder 1980, 4.
- 61 Mone 1838, 194-195. Zie ook het overzicht van de oudere literatuur over de lyriek van de hertog in Boerma 1896, 220-222 die zelf het auteurschap van vier van de negen liederen in twijfel trekt. Vgl. ook De Paepe 1970, 84: 'De vier andere liederen moeten op Duitse bodem zelf zijn ontstaan en zijn dus wel niet van onze hertog.'
- 62 Wessels 1953, 212.
- 63 Vgl. voor wat de troubadours betreft Gröber 1877; verder o.m. Avalor 1961, 47; De Riquer 1975, 15-16; Rieger 1984, 87; Meneghetti z.j., 49-50; Rieger 1987, 14-18; Rieger 1990; voor de *Minnesang* Schweikle 1989, 24-26 en 29-31.
- 64 Kurth 1927, 89.
- 65 Willaert 1992b, 114; Willaert (ter perse).
- 66 Poirion 1965, 148. Zie ook Green 1980, 109: 'Almost certainly, a degree of literary expertise became recognized as one of the marks of a gentleman, and practice in handling the forms of light, social poetry came to be included within the scope of a genteel education.'
- 67 Kelly 1978, 243.
- 68 De term ontleen ik aan Green 1980, 110.
- 69 Argumenten ten gunste van de opvatting dat het hoofse minnelied doorgaans voor een kleine, selecte kring werd uitgevoerd, zal men o.m. vinden in Meneghetti z.j., 81-85. Dat Veldeke zijn liederen tijdens de beroemde hofdag van 1184 in Mainz zou hebben gezongen, zoals vaak wordt beweerd, acht ik dan ook weinig waarschijnlijk. Tijdens zo'n groots feest zullen de omstandigheden voor het beluisteren van dit soort lyriek weinig gunstig zijn geweest. Al met al zal de receptiesituatie voor het 'klassieke' hoofse minnelied niet zeer verschillend zijn geweest van wat Janssens 1988, 53-54 voor de Arturroman veronderstelt.
- 70 Over de omstandigheden waarin rondelen en virelais werden gebruikt, zie Willaert 1992b.
- 71 Men zie de overzichten die ik heb gegeven in Willaert 1989a, 74-80 en Willaert 1989b, 157, 159-161 en 165-168. Wat het toneel betreft: ik hoop elders aannemelijk te maken dat het lied van de dansende (!) Maria Magdalena in het zgn. *Maastrichtse Paasspel* (Moltzer 1875, 520; waarschijnlijk vroege veertiende eeuw) tot hetzelfde virelai-achtige genre behoort als het merendeel van de liederen van Jan I. Over de overlevering van deze amateurslyriek zie men echter vooral Hogenelst & Rierink 1992, 39-49.
- 72 Vgl. Willaert 1989b, 156.